

Történelmi távlatok az önazonosság keresésében

Borsi Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből.* Jelenkor Kiadó. Pécs 2002. 192 oldal + 11 fénykép.

A történész kutató és diplomata Borsi Kálmán Béla új arculatával lepte meg olvasóit nemrég kiadott tanulmánykötetével. Önéletrajzi írásai egy olyan történelem-szociológiai, mélylélektani elemzés keretében állnak előttünk, amelyek nemcsak rendhagyó írói képességről, hanem a nemzet karakterológia korszerű kutatásáról is tanúskodnak. Bármennyire kecsegtető lenne rövid és ennél fogva vázlatos beszámolómat a kötethez Fejtő Ferenc által írt előszóval indítani, mégis a végével kezdem, a könyvben közölt utolsó írással, pontosabban a szerző Bíró Bélával folytatott beszélgetésével. Teszem ezt annál is inkább, mert ebben a tanulmánykötet szerkezetére és tartalmára nézve eligazítást vélek felfedezni. Az interjú Borsi Kálmán Béla Bíró Bélának 1993 karácsonyán adta Szepsiszentgyörgyön még mint a bukaresti Magyar Nagykövetség kulturális attaséja. Már a beszélgetéshez fűzött egyik jegyzetben utalást találtam arra vonatkozóan, hogy a szerző önkereső vallomás-kötetét miért kezdi *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén* című tanulmányával. Említi ugyanis a beszélgetéshez utólag csatolt egyik jegyzetében: „csupán egy »véletlenül« múlt, hogy nem Csengerbagoson, hanem Temesvárott láttam meg a napvilágot”. A tulajdonképeni „önkeresés” történelmi távlatait elemző értekezések sora innen kezdődik, noha ezt megelőzően vázolja a 18. század végi francia forradalom képét a magyar nemesi értelmiség körében az 1795–1830 közötti időszakban.

Borsi Kálmán Béla családjával 1962-ben költözött át Szinérváraljáról Magyaror-

szágra. Az 1948-ban született szerzőnk 14 esztendőskor került az anyaországba. Vallomása szerint „az a bizonyos »ki vagyok én?« örök kamaszkori kérdés” azóta nem hagyja nyugton, kiegészülve később azzal, hogy mit keres Magyarországon? Tudatában az „otthon” és a „haza” fogalma „ha nem zavarodott meg teljesen”, ám „viszonylagossá vált”. Borsi Kálmán Béla, a Kővárvidék, a Máramaros és az Avas határszéléről származó „első generációs értelmiségi Magyarországon” bevallja, hogy az áttelepülés nem lehetett az ő esetében sem a teljes szakítás, mert „a gyökereket tövestől kitépni nem lehet”. Magával vitte nem csupán a családi örökséget, hanem a gyakori élményeinek tapasztalatait is, vagyis a román kulturális értékek, a román nyelv, az észak-erdélyi románság, a máramarosi magyar-zsidóság ösztönös ismerete, ugyanis a színérváraljai etnikai sajátosságok – ahol a lakosság többsége román, mintegy 30 százalék magyar, 10 százalék zsidó volt, de éltek ott elmagyarosodott cipser katolikusok, lengyelek, örmények, betelepült ukránok és dolgoztak székelyek – arra predestinálta a kálvinista család sarját, hogy a pszicho-szociális tényezők iránt érzékeny maradjon. Az egész életre szóló útravalók közé tartozik a románok, a zsidók és svábok iránti empátia, vagyis készsége, hogy a románokat magyar szemmel lássa, és megpróbálja megismerni a románok magyar tükkörképét, a románok tudati viszonyát irántunk magyarok iránt. A szülők és a környezet intellektuális beállítottságában még élt a századforduló és a millenniumi légkör hagyománya, Nagy-Magyarország mítosza, hiszen nagyapja kisenemesi gyökerű borbélymester volt.

Ne feledjük, hogy Borsi Kálmán Béla középiskoláit a szatmárnémeti kollégiumban kezdte, aztán a kálvinista Sárospatakon folytatta, még mielőtt Budapestre került.

Mélyen bevésődött a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tanult apa fiának tudatába, érzésvilágába, hogy Sárospatakon az áttelepült család tagjait – minden tiltakozásuk ellenére – oláh/román csúfnévvel illeték. Budapesten – mint írja – kétszeresen is vidéki lett, mert a vidéki Sárospatakról érkezett a magyar fővárosba, ráadásul „egy szomszédos, baráti szocialista országból”. A középiskola utolsó osztályát a budapesti Oleg Kosevoj nevű, orosz katonai parancsnokság alatt lévő intézményben járta. Itt képezték különben gyorstalpaló tanfolyamokon a leendő kádereket. Borsi Kálmán Béla ifjúkori életpályájára óriási hatást gyakorolt az, hogy a Kosevojban futballt is tanítottak mint külön tantárgyat. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy szerzőnk tanulmányai alapszövegében és annál inkább a terjedelmes jegyzetekben nagy teret szentel ennek, mert futballista pályafutása sok neves személlyel hozta össze.

Tetőzte mindezt, hogy Borsi Kálmán Béla apja sugallatára történelem–román szakon folytatta egyetemi tanulmányait, mégpedig mint Eötvös-kollégista! Mind életrajzi vallomásaiban, mind tanulmányaiban gyakran fordul elő két fogalom: *kompenzáció* és *asszimiláns*. Az elsőt, a számára előnytelen, hogy ne mondjam némi túlzással a diszkriminatív helyzetbe-hozzás értelmében használja, míg a második fogalom életútján olyan értelemben kerül eszmefuttatásainak előterébe, hogy az önmegmaradásban asszimilált mindent, amivel kapcsolatba került. Beismeri, hogy bizonyos értelemben asszimiláns, mert igazodott az elvárásokhoz, melyeket az értelmiségivé válás Budapesten elébe állított. Ez viszont igen fontos volt Borsi Kálmán Béla gondolatvilágában, amennyiben nagyon is fogékonná vált a zsidó és sváb asszimiláció és hasonulás bonyolult kérdésének nem kívülállóként, hanem belső sugallatra való, empátiával telített megértése iránt.

A Bíró Bélával való beszélgetés fényt derít arra is, hogy miként és milyen körülmények között lett szerzőnk történész, és miért kezdte kutatói munkásságát Szabad György professzor irányítása alatt a magyar–román viszony, közelebről a Kossuth-emig-

ráció és a moldvai Cuza, Kogălniceanu kapcsolatok beható kutatásával. Ebből a témakörből írta *A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez* című úttörő kandidátusi értekezését, melyet bővítve később közzé is tett. Ejsünk még néhány szót a sokszor említett beszélgetés egy érdekes, manák szóló kitérőjéről. Ebben a diplomata Borsi Kálmán Béla jut szóhoz a román nemzetstratégiáról és Románia geopolitikai helyzetéről, távlatairól. Megemlíti, hogy 1859 után „mindenféle zavaros történelmi helyzetből egy erősebb Románia került ki. Az integráció feltartóztathatatlanul halad tovább”. A svájci és német szövetségi minta helyett a szlovák, szerb és román nemzetstratégia a francia nemzetállami modellt követi, még akkor is, ha ez idejétmúltnak látszik. Szerinte „a román nemzetstratégia... fölemésztette erőforrásainak többségét, mert elérte, és Erdélyben is lépten-nyomon tapasztalható, hogy megszűnőben vannak a különbségek” Erdély, Havaselve és Moldva között. Románia azonban „továbbra is ütközőzóna marad az Egyesült Európa és Oroszország között,” de minden jel szerint „az összetartó erők lesznek túlsúlyban,” mert az ország „három birodalom határvidékeit kapcsolja össze: az orosz, a törököt és a közép-európaiat.” Nos ezután következik a diplomata Borsi Kálmán Béla-féle figyelmeztető: „Igaz ugyan, hogy a nemzetstratégia fölélni látszik saját gazdasági, sőt mentális erőforrásait is, de ha a geopolitikai agytrösztök érdekei úgy kívánják, amnyi gazdasági segílyt bármikor beinjekciózhatnak ide, hogy megteljenek a tartályok, s a nemzetpolitika gépezete mozgásba lendüljön,” mert különben is Romániában „az uralmon levő erők mindent megtesznek, hogy megőrizzék az 1920-as történelmi zsákmányukat.” A nemzetállami, vagy ha úgy tetszik államnemzeti keret szerzőnk elképzelésében csak úgy lesz életképes, ha „Romániát kivonják a német – orosz ütközőzónából,” ami azt jelentené, hogy az ország visszaszorul gazdaságilag, politikailag és mentálisan a Balkánra. Nem tartja azonban azt sem kizártnak, hogy a német dominanciájú Egyesült Európa túlsúlyba kerül, s „akkor nem a turko–amerikai tőke jön, hanem a franko–

német–magyar”. Az iraki válság szerintem a fordulóponthoz jutott és meglehet, hogy nem is olyan messzi távon a változás szemtanúi lehetünk.

Következzék ezután Fejtő Ferenc előszava, aki szerint Borsi Kálmán Béla „eredeti hangon és eredeti módszerrel vizsgálja a magyar identitás-önszemlélet egyik alapvető problémáját: a polgáriasodás-városiasodás, a korszerűsítés oly sokat vitatott tárgykörét.” Borsi Kálmán Béla ez esetben is „úgyszólván maradéktalanul feldolgozta a problematika teljes szak- és publicisztikai irodalmát.” Fejtő Ferenc ezen megállapítása nem mond újat azoknak, akik Borsi Kálmán Béla könyveit eddig is forgatták, bár mostan a jegyzetek kimerítő gazdagságát a végletekig vitte. A lényegre tapint rá viszont Fejtő Ferenc, amikor a könyv sokrétű, sokoldalú tematikáját, beállítottságát emeli ki, azaz a historikusi elemzésen túl az alapos szociológiai okfejtést, a város- és régiótörténeti vizsgálódást, a sokszor lábjegyzetbe sűrített önéletrajzi adatokkal teletűzdelt aprólékos családtörténeti kutatást. *A Bánság és Temesvár a századfordulón és az első világháború előestéjén* című Borsi Kálmán-féle tanulmány a kötet központjában álló magyarosítás-magyarosodás szövevényes kérdését járja körül, midőn a magyar nyelvhez és kultúrához, a politikai szemlélethez való hasonulás mechanizmusát, a folyamat rejtett lélektani mozgatórugóit próbálja felszínre hozni elsősorban a sváb és zsidó származásúak részéről.

Ezt megelőzően ne kerüljük el a kötetben közölt *Polgári Franciaország nemesi Magyarhon?* című tanulmányát, mert ellenkező esetben méltánytalanul siklanánk el a szerző történelmi tanulmányaira oly jellemző összehasonlító módszer erőnyei felett. Az eredetileg a francia forradalom 200. évfordulóján 1989-ben Párizsban francia nyelven tartott eszmefuttatás a magyar jakobinus mozgalom felszámolásától (1795) a reformkor kezdetéig (1830) tartó időszakot öleli fel, azt, amelyikben idős Ferenc császár lezárta a francia lapok beáramlását, bevezette a legszigorúbb cenzúrát és általános könyvvizsgálatot rendelt el. Az így felállított Habsburg vasfüggönyökön mégis akadtak rések.

A Magyarországon járt utazók, a névtelen francia úgynökök jelentéseiből értesülünk a francia forradalom magyarországi visszhangjáról. Megtudjuk, példának okáért, hogy Kölcsey Ferenc, Kazinczy Ferenc és Kosuth Lajos mit és hol olvashattak a franciaországi eseményekről.

A legfrissebb szakirodalom nyomán szerzőnk vázolja a 18. századi francia nemesség hármis rétegződését, magatartásmódját. Az első az ún. lengyel típusú, a központi hatalommal szembeszegülő, a második az ún. porosz típusú és végül a harmadik az „angol típusú” francia nemes. Ezt a tagolódást veti össze az 1795–1830 közötti magyarországi nemesség rétegződésével, és figyelemre méltó párhuzamokra utal. Szerinte az 1840-es évi magyar társadalom „feltartóztathatatlanul közeledik az 1789. esztendő Franciaországához”.

Borsi Kálmán Béla könyvének az egyik továbbgondolásra serkentő tanulmánya a Bánságról és Temesvárról szól. Felidézi a magyar történetírók (például Róna-Tas András, Engel Pál és Hegyi Klára) azon megállapítását, miszerint a török hódoltság előtt a Temesközt is négyötöd részben magyarok lakták. A nagy és végzetes pusztulás a török uralom idején ment végbe. Ekkor változott meg a lakosság etnikai összetétele, főleg a szerbek tömeges betelepülése révén. Ám Dél-Magyarország későbbi etnikai arculatát a 18. századi Nyugat-Európából verbuvált telepések és nem utolsósorban a tért hódító románság határozta meg. Ekkor érkeztek ide spanyolok, elzászi franciák, olaszok, csehek, zsidók és kiváltképpen németek. Borsi Kálmán Béla a 19. század végi és a 20. század legeleji magyarosítás/magyarosodás folyamatában elsősorban a bánsági és temesvári svábok és izraeliták között megjelenő elmagyarosodás egyik, eddig elkerült, elhanyagolt jellegzetességére hívja fel figyelmünket. Ennek feltárásában csillog szerintem különösen a tolla. Klapka György, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Gáldi (Göbl) László, Tamás (Tremli) Lajos, Degré Alajos, Méliusz József, Marczali Henrik, Niamessny Mihály és más elmagyarosodott személyiségek családtörténetét feszegeti. A „kényes kérdések” nyílt és bátor felfedése, bemuta-

tása kapcsán mutat rá a „magyar nemesi modell” vonzó erejére, de egyben az általuk képviselt „nagy magyar utópia” jelenségére is. Ha az 1784–1787. évi birtokösszeírás szerint Temes megyében 200 és Temesváron 77 nemesi jogállású személyt soroltak fel, 1836-ban már 996 lakos rendelkezett nemesi címeres levéllel, s „számuk a század közepéig tovább emelkedik”. Borsi Kálmán Béla szerint helytálló a megállapítás, hogy a nemesített családok „csupán elenyésző hányada magyar”, míg a többség a megyei és főleg a Temesvár városi hivatalnok német, délszláv, zsidó, makedo–román (arumén), cincár és nem utolsó sorban a megtollasodott kereskedők közegéből emelkedett ki, ugyanis a „nemesi kutyabőr” megvásárlásával megszilárdította pozícióját. Ezek a korabeli legősibbnék tartott Árpád-kori, sőt turáni ősmagyar keresztnevet vették fel. Ők lettek a „legnagyobb magyarok,” anélkül, hogy a szerzővel együtt a szóösszetételnek pejoratív értelmet kölcsönöznének.

Egyébként, megint csak Borsi Kálmán Bélával együtt, a megfelelő empátiával viszonyulnak a bonyolult és nem egyszer elmentmondásos jelenséghez. Nincs ok rá, hogy a törekvés őszinteségét kétségbe vonjuk, amelynek a későbbiek során eléggé el nem ítéendő/ítélhető következményei is voltak az első világháború utáni imperiumváltást követő időkben. Gondoljunk csak a szerző által említett példára, hogy Victor Neumann állítása szerint az aradi, a lugosi és a temesvári zsinagógákban az istentisztelet „domináns nyelve 1870 és 1919 között a magyar volt,” hogy a „nagy áldozatok árán” felállított zsidó magánliceum és kereskedelmi iskola oktatási nyelve 1924-ig hivatalosan is a magyar lett, s bár erőteljes bukaresti nyomásra ezt papíron ebben az évben az új főhatalom nyelvére változtatták, a társalgás az óráközi szünetekben s a tanári szobában, lényegében a liceum 1948-as államosításáig továbbra is magyarul folyt.” Így volt ez a máramarosi, nagyváradi, nagybányai, kolozsvári zsidó iskolákban is. Magam voltam tanúja 1986-ban Máramarosszigeten egy számomra meglepő jelenségnek. Akkor a valamikori félig zsidó városban csupán 159 izraelita élt. A buka-

resti főrabbi elrendelte, hogy istentiszteleteket ne magyarul, hanem románul végezzék. A máramarosi izraelita hitközség hevesen tiltakozott a felső utasítás ellen, ugyanis a döntő többségükben előregedett zsidók még mindig nem sajtátították el annyira a román nyelvet, hogy a választékos román nyelven végzett szertartást maradéktalanul megértsék. Az emancipáció, a gazdasági, társadalmi és politikai modernizáció, a polgárosodás és az elmagyarosodás egy egységes és oszthatatlan folyamat egymást feltételező szerves részeit, vetületeit, arculatait képezték. A zsidó és részben a sváb hasonulás és asszimilálódás annyira mély gyökereket vert, hogy érzelmileg is azonosultak „a magyar nemzetállam politikai mítoszai-val.” Mi több, ennek élharcosai között számon tartott zsidó és sváb értelmiségiek is voltak.

A trianoni békeszerződés alapján a Romániához csatolt területeken élő svábok, de kiváltképpen az elmagyarosodott zsidók nehéz sors elé néztek. Osztották a kisebbségek sanyarú helyzetét és külön azt, hogy magyar zsidók voltak.

Borsi Kálmán Béla jelzi, hogy könyve bánági és temesvári vonatkozású tanulmánya *A temesvári »Levente-pör« (1919–1920). Fejezetek egy családregényből* című készülő munkája első fejezetének rövidített változatát alkotja. Azt már jómagam is tanúsíthatom, hogy a „Levente-pör” törvényszéki iratait mindmáig nem sikerült látnia, mert a Romániai Központi Nemzeti Levéltár nem hajlandó az anyagot kutatásra Borsi Kálmán Béla kezébe adni. Így továbbra is válasz nélkül marad az általa feltett, valóban érdekfeszítő kérdés: „Ha tehát rekonstruálni, legalábbis érzékeltetni kívánjuk, hogyan is érezhettek a Bánág 1920-as [Magyarországtól való] elszakítását megakadályozni igyekvő [különböző nemzetiségű] diák-összeesküvők, miként látták szűkebb páttriájukat és hazájukat, városukat és benne önmagukat, nem kerülhetjük meg azt a kényelmetlen kérdést: vajon hogyan tették azt? Milyen nyelven beszéltek, vitatkoztak és álmodoztak? Más szóval: mennyire volt magyar a »Bánág fővárosa« a századfordulón s a világháború előestéjén?”

Nem zárhatjuk az amúgy is hosszúra szerezett beszámolóinkat Borsi Kálmán Béla könyvéről anélkül, hogy legalább futólag szót ne ejtenénk a kötetbe foglalt *Nacionalizmus és magyar értelmiség 1989–1997 között avagy a „népi(es)-urbánus vita” – mai olvasatban* című tanulmányáról. Ebben olyan időszerű és érdekfeszítő problémákat boncolgat, mint a magyar társadalmi fejlődés *nemesi jellege*, a magyar nemzettudat mentális szerkezetének arisztokratikus tendenciájú és *historizálásra* hajlamos típusa, vagyis a magyar nemzetfejlődés sajátosságai és megkülönböztethető *történelmi ideje*, és végül, miért is kényes kérdés a nacionalizmus a mai Magyarországon. Joggal állapítja meg, hogy „a magyar nacionalizmus általában s egészében véve immár meghaladta fejlődésének virulens szakaszát,” ám mégis riadalmat válthat ki a szomszédos népek „bizonyos értelmiségi rétegeinek tudatában és reflexeiben.” A magunk részéről ezt megtoldanánk azzal, hogy például a romániai politikai elit belső nehézségekről való figyelem-eltérítésre továbbra is hatékonyan aknázza ki a „magyar veszély” hangoztatását. Borsi Kálmán Béla rámutat a zsidó eredetű magyarországi értelmiség kebelében zajló „ádáz vita” törté-

nelmi, szociográfiai és értelmi/érzelmi összetevőire. Fejtegetései összecsengenek Kertész Imre Nobel-díjas regényének eszmei és érzelmi mozgatóival a magyarországi holokauszt borzalmairól. A „kibeszélés” hiánya még mindig a tudati hasadást táplálja vagy éppenséggel gerjeszti azt. Bibó István őszinte és mélyenszántó eszmefuttatása ismert körülmények között és okokból kifolyólag félbeszakadt, aminek máig ható következményei voltak/vannak. Borsi Kálmán Béla véleménye és megfigyelései a mai magyar politikai életről továbbgondolásra ösztönöznek, őszinte és bátor szókimondása, legyen az bármennyire is „kellemetlen,” el nem kerülhető. A szerzővel együtt vállaljuk: „Éppen ideje volna már” a zsákutcából kilépni „legalább az értelmiségi viták szintjén.” Osztom egyben Fejtő Ferenc optimizmusát is, miszerint a be nem fejeződött 1989 utáni magyar–zsidó „szimbiózis neuralgikus pontjai” feloldhatók még akkor is, ha a buktatók és megpróbáltatások göröngyös útja még előttünk áll. De Istenem, mi az amit könnyű a hátunk mögött hagyni?

Demény Lajos